

Η «λογοτεχνική ενθύμηση» ως επανόρθωση; Ψυχανάλυση και ιστορική μνήμη του Εμφυλίου Ευάγγελος Γαλάνης

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία, μέρος της υπό εκπόνησης διδακτορικής διατριβής «Ψυχανάλυση και Ιστορία. Η συγκρότηση της ιστορικής μνήμης του Εμφυλίου με πεδίο αναφοράς τη Δημόσια Ιστορία», θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τα πεπρωμένα του τραυματικού ελληνικού εμφύλιου παρελθόντος, μέσα από την λογοτεχνική του αναπαράσταση στη νουβέλα *Η κάθοδος των εννιά* του Θανάση Βαλτινού. Θεωρητική μας σκευή η ψυχαναλυτική έννοια της *επανόρθωσης* και του *τραύματος/τραυματικού*. Στα πλαίσια μιας εμφυλιοπολεμικής ρητορικής διαρκώς επίκαιρης και επικαιρικής, τόσο κοινωνικά όσο και πολιτικά, η ανωτέρω επεξεργασία επιχειρείται στην κατεύθυνση της απόδοσης ενός πλεονάσματος νοήματος ή/και ως μια νέα δυνατότητα ερμηνείας συμπληρωματικής στην παραδοσιακή ιστορική ερμηνεία του ελληνικού Εμφυλίου. Η λογοτεχνική του, εκ των υστέρων πάντοτε, διαπραγμάτευση «επιτρέπει» μια ώριμη επανόρθωση (reparation) του τραυματικού ή, στα πλαίσια ενός καταναγκασμού επανάληψης, οδηγεί σε μια ψυχαναγκαστική ή επανα-τραυματική επανόρθωση; Εκκινεί/ευοδώνεται η διεργασία πένθους (ένα πένθος, ωστόσο, από τη φύση του ατελές), ή ελλοχεύει η καθήλωση στο τραυματικό, σε ένα καθεστώ «παροντοποίησης» (άρνησης, σχάσης, πρωτόγονης εξιδανίκευσης/υποτίμησης-δαιμονοποίησης, αδυναμίας επαναλιβιδιοποίησης);

Abstract

In this study, which forms part of the doctoral thesis in progress titled “Psychoanalysis and History: The Constitution of Civil War Historical Memory within the Scope of Public History”, we will attempt to outline the vicissitudes of the traumatic Greek civil war past through its literary representation in the novella *Η κάθοδος των εννιά* by Thanasis Valtinos. Our theoretical framework is comprised of the psychoanalytic concepts of *reparation* and the *trauma/traumatic*. Within the context of a civil war rhetoric that remains constantly relevant and topical –both socially and politically– the aforementioned elaboration is attempted with the aim of attributing a surplus of meaning and/or offering a new possibility of interpretation, complementary to the traditional historical interpretation of the Greek Civil War. Does its literary –and invariably retrospective– negotiation “permit” a mature reparation of the traumatic, or, within the bounds of a repetition compulsion, does it lead to a compulsive or re-traumatic reparation? Is the work of mourning initiated/facilitated (a mourning, however, by its nature incomplete), or does a fixation on the traumatic lie in wait, within a regime of “presentification” (denial, splitting, primitive idealization/devaluation-demonization, inability regarding re-libidinalization)?

Εισαγωγή

Στην υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή «Ψυχανάλυση και Ιστορία. Η συγκρότηση της ιστορικής μνήμης του Εμφυλίου με πεδίο αναφοράς τη Δημόσια Ιστορία», μέρος της οποίας αποτελεί η παρούσα εργασία, επιχειρούμε, χρησιμοποιώντας ως βασικά ερευνητικά εργαλεία θεμελιακές έννοιες της ψυχαναλυτικής φιλολογίας (βλ. επανόρθωση, τραύμα, διεργασία πένθους, ενόρμηση θανάτου, καταναγκασμός επανάληψης, εκ των υστέρων [μεθύστερο βίωμα], μνημονικό ίχνος), της λογοτεχνικής θεωρίας (βλ. αναπαράσταση), της ιστοριογραφίας (βλ. μνήμη, λήθη, παροντισμός), της κοινωνιολογίας (βλ. συλλογική μνήμη) και της πολιτισμικής κοινωνιολογίας (βλ. πολιτισμικό τραύμα) να μελετήσουμε/αναλύσουμε τη συγκρότηση της ιστορικής μνήμης του Ελληνικού Εμφυλίου, μέσω της αναπαράστασής του στη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο. Το ερευνητικό μας υλικό αφορά σε λογοτεχνικά κείμενα και κινηματογραφικές ταινίες που «πραγματεύονται» την ανωτέρω χρονική περίοδο (1943-1949).

Ο Εμφύλιος, ως κατεξοχήν τραυματικό γεγονός της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας/ιστορίας, μελετάται στις παρυφές ενδοψυχικού/κοινωνικού/πολιτισμικού και ατομικής/συλλογικής μνήμης. Η λογοτεχνική και κινηματογραφική του, εκ των υστέρων πάντοτε, διαπραγμάτευση (κατασκευή/αναπαράσταση) «επιτρέπει» μια ώριμη επανόρθωση (reparation) του τραυματικού (Figlio, 2017) ή, στα πλαίσια ενός καταναγκασμού επανάληψης (κυριαρχία ενορμήσεων θανάτου), οδηγεί σε μια ψυχαναγκαστική (βλ. έκρηξη μνήμης) ή επανα-τραυματική επανόρθωση; Ευοδώνεται η διεργασία πένθους (ένα πένθος, ωστόσο, από τη φύση του ατελές), προκρίνοντας τη διεργασία της συγχώρησης, ή ελλοχεύει η καθήλωση του τραυματικού στο παρόν, σε ένα καθεστώ «παροντοποίησης» (άρνησης, σχάσης, πρωτόγονης εξιδανίκευσης/υποτίμησης-

δαιμονοποίησης, αδυναμίας επανα-λιβιδινοποίησης); Η «στρατευμένη μνήμη» (η ιστορική μνήμη του Εμφυλίου, έμπλεος ιδεολογίας, ιδεολογημάτων και ουτοπικής/μεσσιανικής σκέψης, ηθικών και πολιτικών διακυβευμάτων) απο-μυστικοποιείται προς την ανάληψη της ευθύνης προς και για την ιστορία, μια συνθήκη εντέλει ενδο-και δια-ψυχική; Θεσμίζεται ως «λόγος του πραγματικού» ή καθλώνεται ως «λόγος του φανταστικού» ή «λόγος της επιθυμίας» (White, 2015);

Προσεγγίζουμε την ασυνείδητη, ενδοψυχική εγγραφή του Εμφυλίου και την προβολή της στην εξωτερική πραγματικότητα ως μια ανα-μετάφραση σε συλλογική εμπειρία και μεταστοιχείωση σε ολικό κοινωνικό γεγονός (εντέλει, πολιτισμικό τραύμα), μέσω της εγγραφής στη γλώσσα και στον τρόπο νοηματοδότησης μιας εμπειρίας, μέσω της εγκύστωσης σε μια αλυσίδα σημασιολογικών, της λιβιδινοποίησης της επιθετικότητας και της αποφυγής της ναρκισσιστικής εκτροπής της (συνέπεια πρωτόγονων μηχανισμών άμυνας).

Ψυχανάλυση και Ιστορία, στα πλαίσια της ανάπτυξης και ενδυνάμωσης πεδίων επικοινωνίας που θα λειτουργήσουν ως «αντίδοτο στον μελαγχολικό απομονωτισμό της εξειδίκευσης», κατασκευάζουν χώρους και πλαίσια διεργασίας του παρελθόντος και προτείνουν ερμηνευτικές κατασκευές, ενήμερες εξαρχής για το ατελές των διαπραγματεύσεών τους. Ο Εμφύλιος ως τραύμα, ενδοψυχικό και κοινωνικό, μελετάται στην ατομική ή/και πολιτισμική του διαπραγμάτευση, στη διατομή ιστορικότητας και υποκειμενικότητας, μέσω της λογοτεχνικής και κινηματογραφικής του αναπαράστασης.

Κυρίαρχη έννοια στην προσέγγισή μας αποτελεί το τραύμα, η έννοια του τραυματικού, στο σημασιολογικό πεδίο της ψυχανάλυσης, της λογοτεχνίας, της ιστοριογραφίας και της πολιτισμικής κοινωνιολογίας. Το τραύμα, ως ψυχικό, μνημονικό και πολιτισμικό μόρφωμα, όπως αυτό αναφέρεται στη συγκρότηση της ατομικής και της ιστορικής μνήμης και της μεταξύ τους συν-πλοκής (ως συλλογική μνήμη). Η λογοτεχνική και κινηματογραφική διαπραγμάτευση (κατασκευή/αναπαράσταση) του Εμφυλίου συνιστά, στην προσέγγισή μας, μια ανίχνευση του παρελθόντος μέσα από διαμεσολαβημένα μνημονικά ίχνη. Βασική μας επιδίωξη αποτελεί η μετακίνηση από το ενδοψυχικό στο κοινωνικό/πολιτισμικό, όχι στα πλαίσια της αναζήτησης ενός ισομορφισμού εννοιολογήσεων (ψυχανάλυση=λογοτεχνία=ιστορία=κοινωνιολογία=πολιτισμική κοινωνιολογία), αλλά μιας ουσιαστικής «αποκωδικοποίησης» της διεργασίας του τραυματικού/της συγκρότησης της ιστορικής μνήμης του Εμφυλίου.

Στην υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή προκρίνουμε –στην απόπειρα αναπαραστατικής προσέγγισης του τραυματικού παρελθόντος, εντέλει συγκρότησης της ιστορικής μνήμης του Εμφυλίου– τη μνημονική προσέγγιση του ιστορικού Hayden White (εν γνώσει της μομφής περί αναθεωρητισμού και α-πολιτικής ανάγνωσης του παρελθόντος). Προσεγγίζουμε επίσης την έννοια της συλλογικής μνήμης του κοινωνιολόγου Maurice Halbwachs ως τον κατεξοχήν χώρο θεσμοθέτησης του τραυματικού (στη συν-πλοκή μνήμης και ιστορίας)· επίσης, υιοθετούμε τη θεώρηση/πρόταγμα του φιλοσόφου Paul Ricœur περί συγχώρησης (παρά την εμφανή θρησκευτική/μεταφυσική του σημασιοδότηση) ως πεπρωμένο του τραυματικού, στον άξονα μνήμη–ιστορία–λήθη.

Η διερεύνηση της συγκρότησης της ιστορικής μνήμης του Εμφυλίου επιχειρείται εδώ μέσω της αναπαράστασής του στη λογοτεχνία. Η αναπαράσταση αποτελεί θεμελιακή έννοια της λογοτεχνίας, καθώς, παρότι αποτελεί φαντασική κατασκευή, εντούτοις είναι και σχόλιο μιας πραγματικότητας –«ιστορικής», εξωτερικής– την οποία μιμείται, σαφώς με επιλεκτικό και μερικό τρόπο (Hawthorn, 1999).

Δεν αποτελεί μια απλή εικόνα, μια απλή καταγραφή–αντανάκλαση της πραγματικότητας, αλλά ένα πλέγμα συμβάσεων, σημείων, ιδεών και συμβόλων, που αποδίδει –μέσα από γλωσσικές εικόνες– συμπυκνώσεις αισθημάτων, αντιλήψεων, απόηχους βιωμάτων, φαντασιώσεων, πολιτισμικών κεκτημένων· δεν είναι αντιγραφή του πραγματικού, αλλά συγκροτείται από νησίδες όψεων του πραγματικού, διηθημένες στο μάγμα του φανταστικού. Μέσω του φανταστικού, της συμβολοποίησης, της γλώσσας, του πραγματικού, μεταδίδονται νοήματα, τα οποία –ταυτόχρονα– παραμορφώνονται. Μέσω της μυθοπλασίας και των αναπαραστάσεων, η λογοτεχνία αρθρώνει και χτίζει όψεις της ταυτότητας και της ετερότητας (Αναγνωστοπούλου, 2007).

Ακολουθώντας τον Louis Althusser, η αναπαράσταση αποτελεί βασικό έργο της ίδιας της ιστοριογραφίας: «Όχι να μελετά κάποιο πραγματωμένο και αληθοφανές ομοίωμα του υποτιθέμενου αντικειμένου της, αλλά μάλλον να “παράγει” την “έννοια” του τελευταίου» (Jameson, 2005).

Όπως αναφέρει ο White, «[για τον Auerbach] δεν υπάρχει η (με την έννοια της μοναδικής ή ενιαίας) αναπαράσταση της πραγματικότητας (με την έννοια μιας αμετάβλητης ουσίας ή νοουμένου) η ουσία της οποίας βαθμιαία περιγράφεται πλήρως από διαδοχικές προσπάθειες να την αναπαραστήσουμε ρεαλιστικά [...] είναι μια αλληλουχία διαδοχικών προσπαθειών από συγγραφείς που εισέρχονται σε μια αδρά σκιαγραφημένη παράδοση παρουσιασμένων αναπαραστάσεων να επινοήσουν τρόπους να προσλάβουμε σε γραπτό λόγο την πολλαπλότητα και την αλλαγή που χαρακτηρίζουν την κοινωνική και γενικότερα την ανθρώπινη πραγματικότητα – και πάντα τελικά αποτυγχάνουν σ’ αυτή τη διαδικασία» (White, 2015· Auerbach, 2014).

Το λογοτεχνικό κείμενο, λοιπόν, αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο συν-πλοκής της ατομικής, της συλλογικής και της θεσμικής μνήμης. Προσφέρει αφηγηματικά μοντέλα για την αφήγηση του τραύματος ενώ, ταυτόχρονα, προσφέρει μια κοινωνική αρένα πιο ασφαλή (καθώς κρύβεται πίσω από τη μυθοπλασία) από τον ευρύτερο χώρο της πολιτικής και της «επίσημης» ιστορίας. Μπορεί να λειτουργήσει (και έτσι έχει λειτουργήσει κατά τη γνώμη μας η λογοτεχνία που μιλάει για τον Εμφύλιο) ως ένας *ενδιάμεσος χώρος* στον οποίο δοκιμάστηκαν πρώτα μνήμες και ερμηνείες οι οποίες αργότερα πέρασαν στην ιστοριογραφία και στη δημόσια αντιπαράθεση. Παρενθετικά, η λογοτεχνική διαμεσολάβηση του –τραυματικού– παρελθόντος μάς επιτρέπει να εισχωρήσουμε –επιστημολογικά– σε μια σχέση που υπήρξε ιδιαίτερα ανησυχητική για τη σύγχρονη δυτική επιστημονική κουλτούρα: τη σχέση *γεγονότος και μυθοπλασίας*, ιστορίας και λογοτεχνίας (Αποστολίδου, 2010).

Η κάθοδος των εννιά: Η «λογοτεχνική ενθύμηση» ως επανόρθωση;

Στην παρούσα εργασία, μέρος της υπό εκπόνησης διδακτορικής διατριβής, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε, σαφώς επιγραμματικά και ατελώς, τα πεπρωμένα του τραυματικού ελληνικού εμφύλιου παρελθόντος, μέσα από την λογοτεχνική του αναπαράσταση στη νουβέλα «Η κάθοδος των εννιά» του Θανάση Βαλτινού. Θεωρητική μας σκευή η ψυχαναλυτική έννοια της επανόρθωσης και του τραύματος/τραυματικού. Στα πλαίσια μιας εμφυλιοπολεμικής ρητορικής διαρκώς επίκαιρης και επικαιρικής, τόσο κοινωνικά όσο και πολιτικά, η ανωτέρω επεξεργασία επιχειρείται στην κατεύθυνση της απόδοσης ενός πλεονάσματος νοήματος ή/και ως μια νέα δυνατότητα ερμηνείας συμπληρωματικής στην παραδοσιακή ιστορική ερμηνεία του ελληνικού Εμφυλίου.

Βασικές μας παραδοχές: οι κοινωνίες, όπως και τα άτομα, θυμούνται· η ενθύμηση είναι μια μορφή επανόρθωσης· η ενθύμηση είναι μια σημαντική διάσταση της επιθυμίας για βελτίωση, όχι για διαγραφή/απάλειψη, αλλά για αναγνώριση της πραγματικότητας και για τη διαμόρφωση μιας καλύτερης σχέσης μεταξύ δραστών και θυμάτων και της μεταξύ τους «διαλεκτικής» εμπλοκής (Figlio, 2014).

Η νουβέλα «Η κάθοδος των εννιά» του Θανάση Βαλτινού αποτελεί μια από τις πρώτες απόπειρες στη λογοτεχνία να παρασταθεί το τραύμα του ελληνικού εμφυλίου. Η νουβέλα, γραμμένη το 1959, δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο περιοδικό «Εποχές» [τεύχος 5, Σεπτέμβριος 1963].

Η «Κάθοδος των Εννιά» περιγράφει, σε πρώτο πλάνο, την ήττα της Αριστεράς στον Εμφύλιο. Εστιάζει στις συνέπειες του Εμφυλίου πολέμου, όπως αυτός εκφράζεται μέσα από την αφήγηση της σκληρής πορείας και των δυσκολιών μιας ομάδας εννιά ανταρτών του Δημοκρατικού Στρατού να κατηφορίσουν από το βουνό στη θάλασσα... Η κάθοδος σε μια «Αχερουσία θάλασσα», μέσα από εξαιρετικές αλληγορικές εικόνες και συμβολισμούς, χωρίς κάποιο στρατηγικό σκοπό (καθώς είναι μια μάχη που δίνεται με άνισους όρους, η έκβασή της είναι σχεδόν προκαθορισμένη), με το όπλο παρά πόδα και ρητή εντολή: «Μη γελαστεί κανένας και παραδοθεί» (Βαλτινός, 2021, σελ. 41). Διάλογοι κοφτοί, επιτείνουν την αίσθηση του άμεσου και του αναπόφευκτου... κάτι μοιραίο περιμένεις να συμβεί, και συνήθως συμβαίνει.

Κυριαρχεί η αυστηρή γεγονοτολογική γραφή... ο αναγνώστης καλείται να ανασυνθέσει το συναισθηματικό βάρος μέσω της λεπτομερούς περιγραφής. Κεντρικό ιστορικό υπόβαθρο ο ελληνικός

εμφύλιος πόλεμος, όπως παρουσιάζεται μέσα από την εμπειρία των χαρακτήρων, με ιδιαίτερη έμφαση στα χόσματα και τα τραύματα που αφήνει η εμφύλια σύρραξη. Ο Βαλτινός δεν ενδιαφέρεται να εντυπωσιάσει τον αναγνώστη ωραιοποιώντας πρόσωπα και καταστάσεις ή μεγεθύνοντας πάθη και αδυναμίες. Η διάθεσή του είναι εντελώς αντι-ηρωική, διαποτισμένη από την αγριάδα του τοπίου, που συγχρόνως περιγράφει.

Η ιστορία τοποθετείται στα χρόνια του Εμφυλίου, εκκινεί το 1948, ανήμερα του Αγίου Δημητρίου... μια ομάδα ξεκομμένων και αποδεκατισμένων ανταρτών επιχειρεί να διαφύγει από τον κλοιό του εθνικού στρατού, των παραστρατιωτικών οργανώσεων (Μάυδες) και των σπλισμένων χωρικών, από τα βουνά της βόρειας Λακωνίας (και της νότιας Αρκαδίας), προς το Άστρος, καθοδικά προς τη θάλασσα. Ο ρυθμός της αφήγησης είναι σχεδόν φρενήρης, με έντονα ιδιωματικά στοιχεία.

Διαβάζουμε στη σελίδα 44 (Βαλτινός, 2021):

«Στην πόρτα της μάντρας φάνηκαν δυο παιδιά. Στάθηκαν μαζεμένα και μας κοίταζαν. Θα ήσαν σχεδόν συνομήλικά μου [...]

Και πιο κάτω:

Είχαν το ίδιο μπόι και έμοιαζαν.

Γιοι σου είναι; τον ρώτησε ο Κουτσός.

Ναι, μια κοιλιά και οι δύο. Κόντεψε να τη σκοτώσουν τη μάνα τους».

Ο Βαλτινός θέτει τον μυθιστορηματικό δάκτυλον εις τον τύπον των ήλων... μια κοιλιά και οι δυο. Σε πολιτικό επίπεδο οι αντίπαλοι ενδέχεται να προσδιοριστούν με όρους ταξικής τοποθέτησης και ηθικού φρονήματος, στο πεδίο της ψυχικής δυναμικής/πραγματικότητας, ωστόσο, το ζήτημα είναι πολύ πιο λεπτό, πολύ πιο πολύπλοκο, ακανθώδες και εκρηκτικό. Στο επίπεδο της θεμελιακής φαντασίωσης -μιας μεταφορικής γενεαλογίας του καλού και του κακού, ιδίως ως σύγκρουσης καλών και κακών τέκνων-, η οποία συγκροτεί υποκειμενικά και βιωματικά τη μορφή και το νόημα του εμφυλίου, οι εν λόγω αντίπαλοι δεν αντιπροσωπεύουν τον ξένο, τον άγνωστο, τον αδιάφορο, τον ριζικά ανόμοιο. Ως ανάξια, βέβαια, τέκνα των ίδιων όμως γονέων, «τέκνα της ίδιας κοιλιάς» ... «μια κοιλιά και οι δυο», με τα λόγια του Βαλτινού, αυτοί οι αντίπαλοι αντιστοιχούν σε αδέρφια.

Διαβάζουμε στη σελίδα 14: «Έπεσε μια ντουφεκιά και ο χωριάτης διπλώθηκε στα δύο... και στην επόμενη σελίδα: «Ο Νικήτας είχε σταθεί πίσω απ' τον σκοτωμένο (χωριάτη). Σήκωσε το πόδι του και τον έσπρωξε στο πηγάδι».

Στη σελίδα 39 και στην επόμενη: «Μαζί με την έκρηξη άρχισαν να μας χτυπάνε απ' το πλευρό... Μάυδες θα ήσαν... ο Γεωργουλέας πετάχτη από τη χαρουπιά κι άρχισε να τρέχει σκυφτός κατά το μέρος μας. Τον είδαν και τον πλάκωσαν στις ριπές...»

Και στη σελίδα 71: «Ο Μπρατίτσας έβαλε αργά το χέρι του μέσα κι έπειτα έσκυψε να πιει. Πριν ακουμπήσουν τα χείλια του στο νερό, ακούστηκε μια ντουφεκιά και το κεφάλι του έπεσε ξερό κι έμεινε ασάλευτο. Το νερό κοκκίνισε μια στιγμή, ύστερα ξαστέρωσε πάλι».

Ο Βαλτινός τοποθετεί τη βία και στα δύο στρατόπεδα. Θύτες και θύματα εναλλάσσονται, τα δεινά αφορούν και τους δύο (χωρικοί και αντάρτες αγωνίζονται για ψωμί και νερό). Ο Βαλτινός δεν ενδιαφέρεται στη συγκεκριμένη νουβέλα (και όχι μόνο) για μεγάλες ιδεολογικές διαμάχες και πολιτικές περιχαρακώσεις. Η τραγωδία νοείται ως συνολική, και των δύο παρατάξεων, ένα τραύμα που κουβαλάνε μαζί... εστιάζει στην εμφύλια αδελφοκτόνο διαμάχη και μάλιστα στην ανθρώπινη διάστασή της και όχι στις πολιτικές-κοινωνικές της προεκτάσεις.

Εικόνες καθημερινής ζωής, ο θερισμός, η αγωνία του παπά για τα φτυάρια, μια μάνα που βγάζει το βυζί της και θηλάζει το μωρό της, μια μικρή κοπέλα, κοντά σε μια βρυσούλα, έχει τραβήξει το φουστάνι της πάνω από τα γόνατα και κοιτάζει τους μηρούς της στον ήλιο, εναλλάσσονται με σκληρές πολεμικές εικόνες («Από κει είδα τον Νικήτα που σηκώθη ορθός, έπειτα ξανάκατσε σα να το ματάβρε, ακούμπησε την κάννη του αυτόματου στο σαγόνι του και τράβηξε. Έφυγε όλη η γεμιστήρα και κάθε φορά το κεφάλι του τιναζόταν μια ιδέα παραπάνω, ώσπου στο τέλος έγειρε στο πλευρό και δεν το ξανάδα (σελ. 71-72). Και πιο πάνω, στη σελίδα 64: «Οι στρατιώτες πέρασαν από πάνω μας πυροβολώντας. Βλέπαμε τα πόδια τους να μας

δρασκελάνε. Φρούμαζαν αγριεμένοι σαν τα ζαγάρια πίσω απ' το καπρί. Μάκρυναν και οι πέτρες κατακύλαγαν ακόμα πίσω τους». Εικόνες θανάτου...

Ο Βαλτινός, ωστόσο, κρατάει μια θέση και για τον έρωτα, σε ένα εξαιρετικό λογοτεχνικό ζύγισμα ενορμήσεων ζωής και ενορμήσεων θανάτου: «Φαίνεται περπάταγα κοιμισμένος. Στην άκρη που έκλεινε το αλώνι του φεγγαριού έβλεπα το σπίτι μας. Οι Καραχαλαίοι θα 'χαν φουρνίσει. Ανάσαινα τη μυρουδιά φρέσκου ψωμιού κι αναγάλλιαζα» (σελ. 48). Και πιο κάτω, στη σελίδα 62: «Δυο ζευγαρωμένες ακρίδες ήρθαν κι έπεσαν μπροστά μας. Τα σκληρά μεταλλικά κορμιά τους γυάλιζαν ακίνητα, παραδομένα στην έξαρσή τους. Ο Μπράτιτσας άδειασε λίγο νερό στα πόδια τους. Μετατοπίστηκαν και ξαναπέταξαν καβάλα». Στην ίδια σελίδα: «Ενοιωσα ένα μυρμήδισμα στα σκέλια μου. Ένωθα το χώμα στην κοιλιά μου ζεστό. Και οι πατούσες μου πόναγαν γλυκά. Ήταν ένα κύμα ζωής, μια αντίδραση από τις ίνες μου. Πριν τρία χρόνια τέτοιες μέρες κατεβαίναμε στο ποτάμι. Οι γυναίκες σήκωσαν τα φουστάνια, έμπαιναν ως το γόνατο και κοπάναγαν». Χρησιμοποιεί ποιητικές παρομοιώσεις (σελ. 54: «Το μεσημέρι ζυγιαζόταν καταμεσής στον ουρανό σα γεράκι ... ήταν οι ώρες που ζυπνούν τ' αερικά, ήσαν οι μεσημεριανοί ήχοι από τα χαμένα καλοκαίρια»), αφήνει χώρο σε μια «ειρωνεία θανάτου» (σελ. 40: «Τον είδαν και τον πλάκωσαν στις ριπές. Εκείνος έτρεχε και με το 'να χέρι τούς χτύπαγε απανωτά τον κώλο του ... Άφησε την ψάθα, ορθώθη αργά, τους τίναξε μια μούντζα με τα δυο του χέρια και σωριάστη. Λύσσαξαν να τον χτυπάνε») χωρίς, ωστόσο, να εκτρέπεται σε περιττούς συναισθηματισμούς.

«Αναγκαία προϋπόθεση της σκέψης, του συλλογισμού, του συμπερασμού, της διαλεκτικής απαρτίωσης μελών της εμπειρίας και του στοχασμού είναι η γόνιμη αναπαράσταση και η έγκυρη κατονομασία του τραυματικού ίχνους, ούτως ώστε να μην παραμείνει ως ένα άφατο και αδιανόητο πράγμα ... αλλά να αναχθεί σε σημαίνον υλικό επιδεκτικό επεξεργασίας σε επίπεδο προσωπικού και συλλογικού λόγου στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού περιβάλλοντος. Όστε το αίνιγμα να εξελιχθεί σε έλλογη νοηματοδότηση του βιώματος και της αφήγησής του» (Σιδέρης, 2013). Τα ανωτέρω κατορθώνει ο Βαλτινός στη νουβέλα του «Η κάθοδος των εννιά».

Ο ίδιος ο εαυτός ως άλλος (αυτός ο θεμελιακά επιθυμητός και προς τούτο επικίνδυνος άλλος), η βασική συγκροτητική αρχή της εμφύλιας, κάθε εμφύλιας, διαμάχης. Στον εμφύλιο έχουμε έναν «άλλο», ο οποίος δεν είναι άγνωστος, αλλά πρέπει να γίνει ξένος. Εν μέσω ισχυρών πρωτόγονων μηχανισμών άμυνας (άρνηση, σχάση, πρωτόγονη εξιδανίκευση, υποτίμηση/δαιμονοποίηση) η ιστορία οδηγείται πίσω στον μύθο. Η γνώμη μετατρέπεται σε γεγονός. Η σκέψη παρακωλύεται και «ακυρώνεται» σε συνθήκες σχάσης. Όσο διατηρείται η σχάση (σχάση, ψυχαναλυτικά, ο διχασμός του Εγώ και του αντικειμένου σε [απόλυτα] καλό και [απόλυτα] καλό αντικείμενο), ενισχύονται πρώιμοι ψυχικοί μηχανισμοί, όπως η προβλητική ταύτιση (φαντασιωσική προβολή στο εσωτερικό του άλλου [μητρικού σώματος] μερών του εαυτού του υποκειμένου ή ακόμη και ολόκληρου του εαυτού, με σκοπό να τραυματίσει και να ελέγξει τον άλλον από το εσωτερικό). Στα πλαίσια ενός καταναγκασμού επανάληψης κυριαρχούν ενορμήσεις θανάτου, συνθήκη που παρακωλύει την επανα-λιβινοποίηση της –τραυματικής– εμπειρίας. «Η σχάση εμφανίζεται να διατρέχει γενιές και κοινωνικά στρώματα, τροφοδοτώντας ιστορίες και μύθους γύρω από τα χρόνια του –εμφύλιου– κακού, που προσφέρονται και χρησιμοποιούνται ως δομικοί λίθοι στην ψυχική κατασκευή του καθενός, μια στάση που προωθεί ομαδικά την παρανοειδή λύση, που δεν διευκολύνει την ισορροπία ούτε το πένθος, άρα τη διαπραγμάτευση και τη σύνθεση, αλλά τη μάχη ή τη φυγή» (Αναστασόπουλος, 2019).

Ο Βαλτινός αποτυπώνει εξαιρετικά την ανωτέρω προβληματική. Ο χωρικός και τα παιδιά του, σε μια «παράδοση» προβληματική, αρχικά πρόσφεραν στους αντάρτες ψωμί και νερό και στη συνέχεια τους πυροβόλησαν για να τους σκοτώσουν: «Φύγαμε και μας έριξαν από πίσω. Γύρισα ξαφνιασμένος και είδα τον άντρα στην πόρτα να μας τινάζει μια χειροβομβίδα ... τους έφερα στη μπούκα μου και τράβηξα. Ο άντρας κοντοστάθη, σήκωσε τα χέρια του σα να μη το περίμενε κι έπεσε μπρούμυτα. Δίπλα του έπεσε και το 'να παιδί. Το άλλο γύρισε να φύγει λαφιασμένο. Του έριξα και το κράτησα. Σηκώθηκα ορθός και τους ξανάριξα. Στάθηκα λίγο να ανασάνω. Τους είδα έτσι ξαπλωταριά καλά καλά κι ένιωσα μια άγρια μοναξιά μέσα μου. Τινάχτηκα τρέχοντας και τράβηξα μια κλοτσιά με λύσσα στο κεφάλι του άντρα. Κι αμέσως έκλαψα. Πριν λίγο μας είχε ποτίσει νερό που να πάρει ο διάβολος» (σελ. 45-46). Και πιο πριν, στη σελίδα 32: «Την πιάναμε τη λαχτάρα τους. Μεις τα 'χαμε αφήσει εδώ και τρία χρόνια αυτά τα έργα. Αλλά ήμασταν από την ίδια πάστα. Η προσδοκία της σοδειάς, ο γυμνός σπαρταριστός καρπός στο χώμα του αλωνιού».

Και στο κλείσιμο της νουβέλας: «Έμεινα μοναχός μου κι έκατσα στην πέτρα που καθόταν εκείνη. Ήμουνα έτοιμος να τσακίσω, να με πάρει το παράπονο. Σε λίγο ήρθαν σπλισμένοι χωριάτες και με πιάσαν εκεί» (σελ. 73).

«Συνάμα και το κτήνος που είχε από ένστικτο την ικανότητα να αδράχνει απλά κι αβίαστα τον κραδασμό της στιγμής: Βγήκεν ο ήλιος κόκκινος – και το φεγγάρι μαύρο κι ο λαμπερός αυγερινός – δε λέει να βασιλέψει» (σελ. 24).

Η πιο σκληρή εικόνα του Βαλτινού: «Ήταν μια μεγάλη χελώνα με σπασμένο καβούκι. Σερνότανε με κόπο και την ακολουθούσε μια συνοδεία απίθανη, ένα σύννεφο από σφήκες και χρυσόμυγες. Κάθονταν απάνω της, βύζαιναν τα ξεραμένα αίματα και συναλλάζονταν κάνοντας κύκλους μες στον ήλιο. Τα φτερά τους γυαλοκόπαγαν σκληρά και διάφανα στο φως ... Πήγα να γελάσω, ήταν ένας νευρικός σπασμός. Ο Νικήτας σηκώθη άλαλος... Σα να 'βλεπε τη μοίρας μας. Ο Μπράτιτσας πήρε μια βαριά πέτρα και τη ζύγισε πάνω στη χελώνα. Τα χείλια του Νικήτα άνοιξαν χωρίς ν' ακουστεί φωνή. Ο Μπράτιτσας άφησε την πέτρα να πέσει, κόβοντας βίαια τη λειτουργία» (σελ. 55).

Απελπίστηκες;

Από καιρό.

Δε βαριέσαι, μια ζωή.

Με τι δύναμη να πεθάνεις.

Μη χολοσκάς, κάποιος θα σου κάνει τη χάρη (σελ. 17).

Μια χαμένη μάχη στο πεδίο για τους εννιά μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού, αλλά όχι ολοκληρωτικά χαμένη (ο 18χρονος αφηγητής συλλαμβάνεται ζωντανός από τους σπλισμένους χωρικούς)... Ο Βαλτινός, ωστόσο, κινούμενος μεταξύ μικρο-ιστορίας και μακρο-ιστορίας, δεν ενδιαφέρεται να δώσει μια οριστική απάντηση. Αποτυπώνει την πραγματική πραγματικότητα του δράματος του τραύματος του εμφυλίου. Διαμοιράζει τις αγωνίες στις δυο αντιμαχόμενες πλευρές, έρμιαια στις επιταγές του πολέμου. Το τραύμα ανήκει και στους δυο. Αυτό δεν γίνεται ωστόσο με τρόπο διηγηματικά ρομαντικό, στο όνομα ενός ρητορικού αντιπολεμικού πνεύματος, αλλά στη βάση της άρρητης παραδοχής πως πρόκειται για έναν αδιέξοδο και αδικαίωτο πόλεμο.

Η αγριότητα του πολέμου επι-τονίζεται διαρκώς («Ο Κουτσός λιποθύμησε και έγινε ασήκωτος. Είχαν πέσει τα νεφρά μου. Τον άφησα χάμω κι ανέβηκα σ' ένα μαστό να ιδώ γύρω μου. Ύστερα κατέβηκα και τον κουβάλησα σούρνοντας στη ρεματιά. Τον σημάδεψα στο κεφάλι. Η ρεματιά τράβηξε την ντουφεκιά. Ούτε που σκέφτηκα πως μπορεί να με προδώσει ο αντίπαλος», σελ. 47), δεν επιτρέπεται, ωστόσο, η διολίσθηση στο συναισθηματισμό. Το τραγικό στοιχείο επιτείνεται («Τη νύχτα τσάκισα από τον φόβο. Δεν ήξερα πούθε να πάω», σελ. 47). Η ανωτέρω διαπραγμάτευση επιτρέπει, κατά την άποψή μας, τη λογοτεχνική διαφυγή από την πολιτική της οδύνης ή τον λόγο της θυματοποίησης. Εκκινεί την αναγνώριση –εντέλει– του τραύματος του Άλλου («Γύρισε στον αγωγιάτη, το μάτι του θολό, η φωνή βραχνή. – Έχεις τσιγάρο; – Δεν καπνίζω, είπε αυτός και έτρεμαν τα χείλια του. Κάτι σαν υστερία έπιασε τον Γιωργουλέα, και ξαφνικά του κοπανάει μια μπούφλα μ' όλη του τη δύναμη. Σα να 'φταιγε που δεν κάπνιζε. Το μουλάρι ξαφνιάστηκε. Έπεσε η ψάθα του αγωγιάτη, εκείνος δεν έσκυψε να την πάρει. Κοίταζε σα δαρμένο ζο. Τον κοίταζε κι ο Γεωργουλέας» (σελ. 20).

Στην αφηγηματική προσέγγιση του Βαλτινού η διεργασία μνήμης και η διεργασία πένθους συμπίπτουν («Τινάχτηκα τρέχοντας και τράβηξα μια κλοτσιά με λύσσα στο κεφάλι του άντρα. Κι αμέσως έκλαψα», σελ. 46). Η αφηγηματική αποτύπωση του τραύματος του άλλου αίρει τις αντιστάσεις της απώθησης, τον καταναγκασμό της επανάληψης. Εκτρέπει την τάση για εκδραμάτιση (υποκατάστατο της ενθύμησης), ανοίγοντας τον δρόμο του υποκειμένου (συλλογική τραυματική μνημονική κοινότητα, στην περίπτωσή μας) σε μια προοπτική συμφιλίωσης με το παρελθόν, απαραίτητη προϋπόθεση συμφιλίωσης με τον άλλο, στην ρητά πολιτική της διάσταση, ως πολιτική ενοχή/ευθύνη (Ροζάνης, 2002).

Η αφηγηματική αναγνώριση του τραύματος του άλλου αποτελεί συνθήκη ικανή να οδηγήσει σε ένα επιτυχημένο πένθος (επαναδιαπραγμάτευση του πολιτισμικού τραύματος του Εμφυλίου). Η ανωτέρω συνθήκη προσφέρει μια νέα ποιότητα επαναδιαπραγμάτευσης του πολιτισμικού τραύματος του Εμφυλίου

στην προοπτική ενός επιτυχημένου πένθους (διεργασία συγχώρησης/συμφιλίωσης). Η αναγνώριση του τραυματικού, ως ευτυχές πεπρωμένο του τραυματικού.

Η αναγνώριση του τραύματος του άλλου, οδηγεί –σαφώς πρώιμα, ωστόσο αναγκαία– σε μια απαρτίωση του τραυματικού (πρακτικού) γεγονοτικού παρελθόντος, συνθήκη ικανή να εκτρέψει το πένθος (το πένθος ως αντίδραση στην απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου ή μιας αφαίρεσης που καθίσταται υποκατάστατο του προσώπου, π.χ. πατρίδα, ελευθερία, ιδανικό κ.λπ., Freud, [1915] 2015) σε μια πορεία λύσης του, απομακρύνοντας την προοπτική μιας μελαγχολικής (ή μανιακής) διεκπεραίωσής του.

Η διεργασία του πένθους, προσωπικού και συλλογικού, ψυχολογικού και πολιτισμικού, έχει δύο προϋποθέσεις: α) αναγνώριση της φύσης του πλήγματος και της απώλειας που το χαρακτηρίζει και β) απόσπαση του πράγματος από την αναπαράστασή του. «Ούτως ώστε το απολεσθέν αντικείμενο να εγγραφεί στην ιστορικότητα της ύπαρξής του (κάτι που δεν υφίσταται πλέον ως αενάως εμμένουσα απώλεια) και η παράστασή του να μετεξελιχθεί σε μνήμη, της οποίας η ανάκληση ενδεχομένως προκαλεί για ένα διάστημα οδύνη, αλλά που «τη χωράει ο νους», δηλαδή δεν είναι πλέον τραύμα αλλά ανάμνηση τραύματος. Δεν είναι πλέον αναντικατάστατο πράγμα και παρόν βίωμα, αλλά παράσταση επιδεικτική επεξεργασίας εν φαντασία και λόγω. Περιγραφή και κατονομασία τραυματικών βιωμάτων του κάποτε, όχι περιβάλλον ενεστώσας ύπαρξης. Που επιτρέπουν εξημέρωση του κάποτε άφατου, του τότε αδιανόητου, και καλό αποχαιρετισμό στις πραγματικότητες και τις μυθοπλασίες που το ενέδυσαν στις αλλοτινές συνθήκες. Μετασηματισμό της τραυματικής εμπειρίας σε στοιχείο επαναπροσδιορισμού ταυτοτήτων και φαντασιώσεων, αφηγήσεων και προσδοκιών που δεν είναι δέσμιες της πικρίας και της μνησικακίας (ενός παθολογικού πένθους)» (Σιδέρης, 2013).

Η λογοτεχνική διαμεσολάβηση του τραυματικού μιας στιγμής του Εμφυλίου από τον Βαλτινό λειτουργεί ως μια διεργασία (δυνητικής) εξημέρωσης της (ιστορικής) πραγματικότητας. Η εξημέρωση εδώ ως μια διαδικασία κατά την οποία κάποιος οικειοποιείται την αφήγηση μιας τραυματικής εμπειρίας ενός ατόμου ή μιας ομάδας με στόχο τη μεταποίησή της σε μια νέα αφήγηση... η οποία [νέα αφήγηση] επιτρέπει σε τρίτους που δεν έχουν βιώσει την εμπειρία την ψευδαίσθηση της συμμετοχής τους σε αυτή (Παπαμάρκος, 2020). Μια διαδικασία που παραμένει πάντοτε ατελής και πέρα από τις δυνατότητες του κάθε ανθρώπου να την πραγματώσει...

«Στο τέλος, έτσι που ανακατέψαμε μέρα με νύχτα, χάσαμε και τη σειρά», γράφει ο Βαλτινός (σελ. 11), ωστόσο, σε στιγμές υπαρξιακής αγωνίας του αφηγητή και των υπολοίπων ανταρτών («Είπα θα με απαρτήσαν. Έκατσα να το σκεφτώ και λίγο λίγο η οργή μ' έπνιγε. Κρατήθηκα για να μην κλάψω», σελ. 49, «Εκεί με πήρε τσίκνα από κρέας. Είπα πως αυτό είναι η αρχή της τρέλας», σελ. 50, «Πήραμε ανάσα και προχωρήσαμε απροσανατόλιστοι, με το ένστιχτο», σελ. 60 και «Ήμασταν τσακισμένοι και μες στην πολύωρη ακινησία η ακοή μας γιγαντώθηκε ως την παράκρουση», σελ. 65), και μια αισιόδοξη νότα: «Κι όταν περάσει λίγος καιρός η μέρα θα 'χει πάλι είκοσι τέσσερις ώρες» (σελ. 51).

Συμπερασματικά

Στην αντι-ηρωική αφήγηση του Βαλτινού το τραυματικό γεγονός δεν «δραματοποιείται», αλλά αναπαρίσταται μέσα από την καθημερινή φθορά των πρωταγωνιστών του. Δεν αρθρώνεται ως «ιστορική αλήθεια», αλλά ως βιωμένη υπαρξιακή εμπειρία. Στον αντίποδα της συγκρότησης μιας *ευλαβούς (μυθ)ιστορίας*, «η οποία προδίδει την ιστορική αλήθεια χάριν της εργαλειακής ιδεολογικής χρήσης οδυνηρών όψεων του παρελθόντος» (Κόκκινος, 2010), οδηγεί στη θέσμιση ενός χώρου συμβολικής αναγνώρισης της απώλειας (και του άλλου), σε έναν «μεταβατικό χώρο» (Winnicott, 2019) μεταξύ ιστορικού γεγονότος και ψυχικής αναπαράστασης, έναν χώρο που, καθότι μη-στατικός, μπορεί να περνάει από τη μνήμη στη λήθη και στη συμφιλίωση, και από τη συμφιλίωση στη μνήμη και στη διεκδίκηση της τιμωρίας (Λιάκος, 2019), έναν χώρο όπου ελλοχεύει η προοπτική της επανόρθωσης, η οποία ψυχαναλυτικά (Klein, 2002) συνδέεται με τη μετάβαση στην καταθλιπτική θέση: το υποκείμενο προσπαθεί να επανορθώσει τις επιπτώσεις των καταστροφικών του φαντασιώσεων πάνω στο αντικείμενο αγάπης... αναγνωρίζει τη ζημία που έχει προκληθεί στο αγαπημένο αντικείμενο και επιχειρεί, συμβολικά ή πραγματικά, να την αποκαταστήσει.

Η μεταβατικότητα του χώρου που συγκροτείται, δεν αναιρεί την καταστροφή, αλλά προϋποθέτει την αναγνώρισή της. Η «λογοτεχνική ενθύμηση» δεν μεταπίπτει σε ηθική παρηγοριά αλλά σε έναν χώρο συμβολικής αναγνώρισης της απώλειας, το τραύμα παραμένει ενεργό ως κενό -πλήρους- νοήματος.

Η κάθοδος των εννιά συμβάλλει καθοριστικά στη μεταστοιχείωση της μνήμης του Εμφυλίου από το επίπεδο της ιδεολογικής αντιπαράθεσης στο επίπεδο της υπαρξιακής αγωνίας/εμπειρίας (και του άλλου). Ο Βαλτινός χρησιμοποιεί την μερικότητα, την αποτυχία, την αποσπασματικότητα ως δομικά στοιχεία της (μυθ)ιστορι(ματι)κής εμπειρίας που περιγράφει, συγκροτώντας με τον τρόπο αυτό ένα σημείο τομής της ιστορίας με την υποκειμενικότητα, «σε συνθήκες κατάρτησης της διάκρισης ανάμεσα σε εσωτερική και εξωτερική πραγματικότητα» (Βιδάλη, 1999).

Η λογοτεχνική «ενθύμηση» εδώ ως «ανοιχτό τραύμα» ικανό να παράγει τόσο το δράμα του (τραύματος) όσο και την επανόρθωσή του.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αναγνωστοπούλου, Δ. (2007). *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία*. Πατάκης.
- Auerbach, E. (2014). *Μίμησις: Η εικόνα της πραγματικότητας στη δυτική λογοτεχνία*. ΜΙΕΤ.
- Αναστασόπουλος, Δ. (2019). Η ασυνείδητη μετάδοση και συντήρηση του εθνικού διχασμού. Στο *Ο ελληνικός εμφύλιος: Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση*. Αρμός.
- Αποστολίδου, Β. (2010). *Τραύμα και μνήμη: Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*. Πόλις.
- Βαλτινός, Θ. (2021). *Η κάθοδος των εννιά*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Βιδάλη, Α. (1999). *Άραγε εμείς ήμασταν; Εξάντας*.
- Freud, S. (2015). *Πένθος και μελαγχολία*. Principia.
- Hawthorn, J. (1999). *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο: Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κόκκινος, Γ. (2010). Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία. Στο *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης*. Ταξιδευτής.
- Λιάκος, Α. (2019). Ο ελληνικός εμφύλιος σήμερα: Παραφυάδες ή καταβολάδες. Στο *Ο ελληνικός εμφύλιος: Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση*. Αρμός.
- Παπαμάρκος, Δ. (2020). *Εξημέρωση. Νεκρογραφία*. Πατάκης.
- Ροζάνης, Σ. (2002). Ο Karl Jaspers και το πρόβλημα της ευθύνης. Στο *Ο αδιανόητος θάνατος: Νεωτερικότητα και Ολοκαύτωμα*. Ερατώ.
- Σιδέρης, Ν. (2013). Νηπενθή σημαίνουντα. Στο *Εμφύλιος: Πολιτισμικό τραύμα*. Αλεξάνδρεια.
- White, H. (2015). *Λογοτεχνική θεωρία και ιστορική συγγραφή*. Επέκεινα.
- Winnicott, D. W. (2019). *Το παιχνίδι και η πραγματικότητα*. Αρμός.

Ξενόγλωσση

- Figlio, K. (2014). Psychoanalysis, reparation, and historical memory. *American Imago*, 71(4), 417–440.
<https://doi.org/10.1353/aim.2014.0036>
- Figlio, K. (2017). *Remembering as reparation: Psychoanalysis and historical memory*. Palgrave Macmillan.
<https://doi.org/10.1057/978-1-137-55290-7>
- Jameson, F. (2005). *The political unconscious: Narrative as a socially symbolic act*. Routledge.
- Klein, M. (2002). *Love, guilt and reparation*. Simon & Schuster.